

Prof. dr hab. Walenty Baluk
Katedra Bezpieczeństwa Międzynarodowego
Instytut Nauk o Polityce i Administracji
Wydział Politologii i Dziennikarstwa UMCS

Recenzja rozprawy doktorskiej mgr Iryny Kukharuk „Dyplomacja kulturalna Ukrainy” napisanej pod kierunkiem dr hab. Magdaleny Ratajczak prof. UW.
(promotor pomocniczy: dr hab. Marta Ryniejska – Kieldanowicz)

Kultura odgrywa bardzo ważną rolę w procesie kształtowania i podtrzymywania tożsamości i odrębności narodowej każdej zbiorowości. W przypadku narodów zależnych szczególnie determinuje ona procesy narodotwórcze i państwowotwórcze. Na przestrzeni dziejów pozbawieni własnej państwowości Ukraińcy przetrwali jako wspólnota kultury. W sierpniu 2021 r. prezydent Ukrainy ustanowił święto ukraińskiej państwowości, które połączono z obchodami dnia chrztu Rusi-Ukrainy. W uzasadnieniu rozporządzenia głowy państwa podkreślono, że powyższe następuje w uznanie zasług m.in. Tarasa Szewczenki, Mykoły Kostomarowa, Wołodymyra Antonowycza, Mychajła Drahomanowa, Iwana Franki, Łesi Ukrainky i Mychajła Hruszewskiego¹. Wymownym było odwołanie się w dokumencie do ojców założycieli nowoczesnego narodu ukraińskiego, wśród których znajduje się grono znakomitych literatów. Korzenie kultury ukraińskiej sięgają czasów Rusi Kijowskiej, co dobitnie pokazuje Myrośław Popowycz w pracy „Zarys historii kultury Ukrainy”². Na terenach dzisiejszej Ukrainy urodziło się wielu znanych pisarzy i działaczy, zaliczanych do innego niż ukraiński kręgu kulturowego (m.in. Juliusz Słowacki, Joseph Conrad (Korzeniowski), Szolem Alejchem, Michaił Bułhakow), co w zakresie polityki kulturalnej stwarza dodatkowe możliwości lub problemy (sprawa muzeum Michaiła Bułhakowa w Kijowie).

Kultura odgrywa również istotne znaczenie w relacjach międzynarodowych, będąc ważnym elementem polityki soft power wielu państw. Dyplomacja kulturalna jako kierunek polityki państwa ukraińskiego jest zjawiskiem stosunkowo nowym, ponieważ Ukraińcom nie udało się wywalczyć niepodległości na początku XX wieku, a Ukraińska SRR była pozbawiona możliwości prowadzenia niezależnej polityki. Będąc członkiem ONZ i posiadając własny resort spraw zagranicznych Ukraińska SRR poza nielicznymi wyjątkami (np. prace w UNESCO i z

¹ Указ Президента України №423/2021 про День Української Державності,
<https://www.president.gov.ua/documents/4232021-39917>

² М. Попович, *Нариси історії культури України*, Київ 1999.

ukraińską diasporą) nie wykazywała niezależności. Po odzyskaniu niepodległości w 1991 roku Ukraina zetknęła się z problemem dokończenia procesów narodotwórczych i państwowotwórczych, w których wymiar kultury odgrywał bardzo ważne znaczenie. Dyplomacja publiczna Ukrainy, w tym dyplomacja kulturalna i polityka pamięci stanowią wciąż aktualną i mało zbadaną problematykę. Z tego względu na uznanie zasługuje wybór tematu rozprawy doktorskiej, pozwalający na uzupełnienie stanu wiedzy w literaturze przedmiotu.

Wstęp stanowi dobre wprowadzenie do zaproponowanego tematu rozprawy i zawiera wszystkie niezbędne elementy wymagane w pracy naukowej. W obliczu pełnoskalowej inwazji Rosji na Ukrainę autorka porusza istotne zagadnienia związane z rolą i znaczeniem miękkiej siły w polityce państw. Stawia trafne pytanie, czy i w jakim stopniu wojna doprowadziła do deprecjacji roli miękkiej siły? Już we wstępie próbuje na nie odpowiedzieć twierdząc, że Rosja wierzy tylko w siłę militarną, natomiast Ukraina wykorzystuje miękką siłę do pozyskania opinii międzynarodowej w wojnie rosyjsko-ukraińskiej. Doktorantka wskazuje na odwrócenie pewnych trendów w polityce europejskiej, polegających na krytycznym podejściu do kultury rosyjskiej jako elementu ekspansywnej polityki Rosji oraz przywracaniu kulturze ukraińskiej należytego jej miejsca w ramach kultury europejskiej. Doktorantka podjęła się realizacji bardzo ważnego tematu z zakresu dyplomacji kulturalnej niepodległej Ukrainy. Zadeklarowanym celem pracy było nie tylko przedstawienie opisu złożonego problemu, ale także wskazanie współzależności pomiędzy badanym problemem a procesem historycznym (odmrażaniem pamięci historycznej Ukraińców), zmianą systemu politycznego i społecznego. W procesie badawczym zastosowano właściwe metody i techniki badawcze, m.in. obserwacji uczestniczącej, wywiadu, analizy danych statystycznych i zgromadzonych materiałów. Doktorantka zaproponowała jedną hipotezę główną i dwie pomocnicze. Dyplomacja kulturalna posiada istotne znaczenie w kontekście budowania marki państwa ukraińskiego. Bardziej interesująco wyglądają hipotezy pomocnicze, które wskazują na wykorzystanie przez Ukrainę modelu środkowoeuropejskiego oraz czynniki utrudniające prowadzenie dyplomacji kulturalnej (ekonomiczny, wojna). Ponadto przedstawiono cztery pytania badawcze skoncentrowane wokół korzyści, specyfiki, odbiorców i instytucji odpowiadających za dyplomację kulturalną. Doktorantka zaprezentowała dojrzałą koncepcję rozprawy, zgromadziła i wykorzystała różnorodną bazę źródłową. Wykaz literatury należało poszerzyć o m.in.: М. Попович, *Нариси історії культури України*, Київ 1999, О. Галенко і ін., *Нариси з історії дипломатії України*, Київ 2001, *Стратегію Українського інституту на 2020-2024 роки* (<https://ui.org.ua/wp-content/uploads/2022/01/strategy-ukrainian-institute-3.pdf>). Warto

wskazać na przeprowadzone przez autorkę wywiady, których nie odnajdujemy w bibliografii. Zdaniem recenzenta należało rozważyć wprowadzenie w wykazie źródeł i literatury następujących działów: akty normatywne, materiały i dokumenty oraz wywiady.

Rozdziały I oraz II poświęcono zagadnieniom natury teoretycznej z zakresu siły w teoriach stosunków międzynarodowych, a także dyplomacji kulturalnej i dyplomacji historycznej jako głównych narzędzi dyplomacji publicznej. Wysoki poziom niniejszych rozdziałów świadczy o bardzo dobrym przygotowaniu teoretyczno-metodologicznym doktorantki do przeprowadzenia badań z zakresu dyplomacji publicznej.

Rozdział III poświęcono *Historycznym przesłankom dyplomacji kulturalnej oraz dyplomacji historycznej Ukrainy*. Doktorantka w oparciu o wytyczone okresy (XI, XV-XVII, XVIII-XIX oraz XX wiek), przedstawia historyczny kontekst kształtowania podstaw kulturowej odrębności Ukraińców. Warto podkreślić, że w ukraińskiej historiografii ramy czasowe pierwszego etapu występują w odniesieniu do okresu X-XIII wieku (zob. O. Толочко, П. Толочко, *Київська Русь*, Київ 1998). Początki państwa kijowskiego są datowane IX wiekiem, a jedna z koncepcji autorstwa M. Brajczewskiego wskazuje na istotne znaczenie w jego historii władców Askolda i Dira (Брайчевський М., *Аскольд – цар київський* [w:] *Михайло Браїчевський. Вибране., Т.ІІ*, Київ 2009). Doktorantka słusznie zauważa, że tradycje historyczne, kulturowe i wyznaniowe Rusi Kijowskiej stanowią pole konfliktu pamięci w relacjach pomiędzy Ukrainą a Rosją, która rości sobie pretensje do bycia ich wyłącznym depozytariuszem. „(...) Czasy Rusi Kijowskiej (...) są ważne w kontekście wykrystalizowania się ukraińskiej tożsamości narodowej (...)”. Mity i pamięć historyczna odgrywają bardzo ważną rolę w kontekście kształtowania tożsamości narodowej (E. Smith), dlatego w kontekście odmrażania pamięci narodowej Ukraińców ważną rolę będzie odgrywał proces powiązania mitów Kozaczyzny ze średniowieczną Rusią (s. 103). Wiek XIX zapoczątkował proces kształtowania nowoczesnego narodu ukraińskiego oraz ruchu narodowego. Piemontem odrodzenia narodowego Ukraińców początkowo stał się Charków, następnie Kijów, a dopiero później Lwów. Uwzględniając specyfikę funkcjonowania ukraińskiego ruchu narodowego w Nadnieprzańskej Ukrainie oraz Galicji Wschodniej nie możemy jednak postulować o istnieniu dwóch ruchów narodowych (s. 108). Twierdzenie, że wraz z zakończeniem I wojny światowej Ukraina straciła szansę na własne państwo (s. 113) nie do końca uwzględnia kontekst wewnętrzny (podziały w ramach ruchu ukraińskiego) i międzynarodowy (sojusz Piłsudski-Petlura). Wartościową część trzeciego rozdziału stanowią opisy poświęcone przykładom oddziaływania ukraińskiej kultury na przestrzeni dziejów (np. Ukraińskiej Republikańskiej Kapeli). Jest to ważna część rozprawy wskazująca na istotne wydarzenia w dziejach

Ukraińców, które kształtowały jego kulturę, tożsamość i charakter narodowy. Opisując kwestię Wielkiego Głodu (1932-1933) należało w tym podrozdziale bądź traktującym o Instytucie Pamięci Narodowej (podrozdział 4.5) wskazać na działanie władz ukraińskich w zakresie uznania tej tragedii za ludobójstwo narodu ukraińskiego. Stanem na grudzień 2022 roku 23 państwa uznały tę zbrodnię ZSRR za ludobójstwo narodu ukraińskiego, w tym Parlament Europejski oraz parlamenty Niemiec, Czech, Brazylii i innych państw. Stosunkowo niedawno uczyniły to także parlamenty Francji i Wielkiej Brytanii. Powyższe działania świadczą o skutecznym działaniu ukraińskiej dyplomacji.

Rozdział IV *Modele ukraińskiej dyplomacji kulturalnej* stanowi dobre ujęcie praktyki politycznej władz niepodległej Ukrainy w zakresie dyplomacji kulturalnej. Przedstawiona analiza wykazała wielopoziomowy i wielopłaszczyznowy charakter działań władz Ukrainy w zakresie dyplomacji kulturalnej. Ponadto przedstawiono wymiar instytucjonalny analizowanego zagadnienia oraz ukształtowany model ukraińskiej dyplomacji kulturalnej. Zawarto także wartościowy opis funkcjonowania Ukraińskiego Instytutu Książki, Ukraińskiego Instytutu Pamięci Narodowej, Ukraińskiego Funduszu Kultury oraz innych instytucji w strukturze dyplomacji kulturalnej państwa ukraińskiego.

Doktorantka za Andrzejem Szeptyckim słusznie twierdzi, że konflikt rosyjsko-ukraiński poza wymiarem geopolitycznym i aksjologicznym ma także wymiar egzystencjalny, w którym pamięć historyczna, odrębność kulturowa i tożsamość narodowa odgrywają kluczowe znaczenie. Przytoczone przykłady (Serhiy Korolyov i in.) rosyjsko-ukraińskiego zderzenia/konfliktu cywilizacyjnego oraz dobra analiza bieżącej sytuacji w relacjach pomiędzy państwami w zakresie konfrontacji kultur wskazują na „wojnę Puszkina przeciwko Szewczence” (S. Żadan). Doktorantka trafnie uchwyciła najważniejsze aspekty procesu dekomunizacji, derusyfikacji i dekolonizacji, który władze państwa ukraińskiego rozpoczęły po rewolucji godności i kontynuowały po pełnoskalowej inwazji Rosji na Ukrainę. Uwzględniając aspekty wojny hybrydowej Rosji przeciwko Ukrainie w latach 2014-2022 autorka zwraca uwagę na przeciwstawienie się społeczeństwa ukraińskiego wpływom „ruskiego miru”. Jest to okres niezwykle ważny dla procesu konsolidacji narodu i państwa także w wymiarze kulturowo-cywilizacyjnym, dlatego ważnym było odwołanie się do danych badań opinii publicznej ukazujących dynamikę i rezultaty zmian w latach 1991-2003, 2004-2013, 2014-2022. W tym zakresie doktorantka w stopniu nie wystarczającym sięgnęła do badań Fundacji Demokratycznej Inicjatywy, Kijowskiego Międzynarodowego Instytutu Socjologii lub Centrum Razumkova.

Pełnoskalowa inwazja Rosji na Ukrainę w sposób zasadniczy wpłynęła na postrzeganie ukraińskiej kultury nie tylko za granicą, ale także w samej Ukrainie. Pomimo deklaracji we wstępie o ukończeniu badań przed 2022 rokiem, zasadnym było ukazanie zmian złożonego procesu kształtowania pamięci historycznej oraz konsolidacji narodowej i kulturowej Ukraińców. Sondaż przeprowadzony w rocznicę inwazji Rosji na Ukrainę przez Fundację Demokratyczne Inicjatywy wykazał, że liczba ukraińskojęzycznych obywateli wzrosła do 70%, 38% badanych opowiadało się za całkowitym zakazem w szkole dzieł literatury rosyjskiej, a 48% respondentów akceptowało różne formy ograniczenia wpływu kultury rosyjskiej (np. usunięcie tylko antyukraińskiej literatury lub pozostawienie wyłącznie wybitnych twórców). Ponad 80% wskazywało na znaczenie własnej (ukraińskiej) pamięci historycznej, a 59% dążyła do zmiany radzieckich i rosyjskich nazw ulic i miejscowości związanych z polityką imperialną. Badania wykazały, że punktem zwrotnym w tym procesie występuje inwazja Rosji na Ukrainę (52% badanych).

W ramach dekomunizacji w latach 2015-2016 zmieniono nazwy 51 tys. toponimów (ulice i place), 991 nazw miejscowości, demontowano 2,5 tys. pomników. W 2022 r. w 33 miastach zmieniono nazwy 2213 toponimów (66% zbadanych miast), w 9 (18%) miastach rozpoczęły się konsultacje społeczne, w 8 (16%) nie podjęto żadnych działań (В. Онищенко, *Дерусифікація та декомунізація назв: як змінюються українські міста*, <https://transparentcities.in.ua>). Badania pokazały, że do największej liczby zmian dochodzi w regionach środkowej, południowej i wschodniej Ukrainy, ponieważ zachodnia część państwa przeszła ten proces znacznie wcześniej. Przykładem zachodzących zmian w ukraińskim społeczeństwie jest dyskusja na temat funkcjonowania w Kijowie muzeum Bułhakowa, postrzeganego przez wielu Ukraińców jako zwolennika Białej Rosji, zachowania nazwy Akademii Muzycznej im. Czajkowskiego oraz zmiany nazw rosyjskich teatrów dramatycznych (np. ~~Rosyjskiego~~ Teatru Dramatycznego w Charkowie ~~im. Puszkina~~), usunięcia pomników Katarzynie II w Odessie oraz pomników Puszkina w wielu ukraińskich miastach (m.in. w Czernihowie, Dnieprze, Winnicy i Żytomierzu). Ponadto podjęto starania na rzecz utrwalenia w ukraińskiej i europejskiej przestrzeni kulturowej nazwisk znanych malarzy A. Kuindży, I. Riepina oraz I. Ajwazowskiego jako twórców ukraińskich (czytamy o tym na s. 6). Zatem ukraińska kultura narodowa przestaje być traktowana wyłącznie w kategoriach etnicznych oraz poza kulturą grupy dominującej dąży do zaadaptowania rozwijającego się na terytorium Ukrainy pierwiastka polskiego, rosyjskiego, żydowskiego, greckiego, tatarskiego, mołdawskiego i ormiańskiego.

W kontekście wojny kognitywnej oraz w zderzeniu cywilizacyjnym Rosji i Ukrainy ważną rolę odgrywa czynnik wyznaniowy w wymiarze ideologicznym i kulturowym. Dlatego więcej uwagi można było poświęcić powyższym zagadnieniom w ramach niniejszego rozdziału. Zderzenie kulturowo-cywilizacyjne Rosji i Ukrainy widać nie tylko na przykładzie podporządkowanej rosyjskiemu prawosławiu Ukrainńskiej Prawosławnej Cerkwi (Patriarchatu Moskiewskiego), ale również w budownictwie sakralnym na terenach dzisiejszej Ukrainy (np. wybudowanie w latach 2011-2013 r. Cerkwi Przemienienia Pańskiego w pseudorosyjskim stylu na terenie zabytkowego kompleksu Ławry Poczejewskiej). Ponadto powstanie autokefalicznego Prawosławnego Kościoła Ukrainy w 2019 roku odegrało ważną rolę w kontekście wyznaniowej i kulturowo-cywilizacyjnej niezależności Ukrainy.

Rozdział V *Instytut Ukraiński – miejsce w dyplomacji kulturalnej* ukazuje kontekst powstania oraz etapy i wybrane przykłady działalności placówki. Doktorantka wskazuje na wykorzystanie przez ukraińskie ośrodki decyzyjne praktyki państw europejskich w procesie tworzenia Instytutu Ukraińskiego, w tym działającego w Kijowie Instytutu Polskiego. Warto podkreślić, że dopiero po rewolucji godności kiedy przyspieszenia nabrały procesy konsolidacji narodu politycznego władze zaczęły poważnie traktować kwestię powołania instytucji promującej ukraińską kulturę poza granicami państwa. Doktorantka dobrze przedstawiła różnego rodzaju działania Instytutu w zakresie współorganizowania międzynarodowych wydarzeń kulturalnych, współtworzenia produktów kulturalnych (np. filmy, wywiady) oraz tworzenia i realizacji własnych projektów. Autorka podkreśla, że pomimo wojny Instytut w 2022 roku zrealizował 80% zaplanowanych projektów (120 projektów w 20 krajach), a wraz z rosyjską inwazją wzrosło zainteresowanie Ukrainą. Według ostatnich badań Global Soft Power Index (2023) Ukraina uplasowała się na 37 miejscu na 121 pozycji. W poprzednim rankingu w 2021 roku Ukraina zajęła 51 miejsce. W kategorii rozpoznawalność Ukraina znalazła się na 15 pozycji, awansując z 47 miejsca. W kategorii wpływu uplasowała się na 19 pozycji (w 2021 – 45), co wskazuje na znaczący progres. W pozostałych kategoriach notowania Ukrainy również wzrosły: „sprawy, które śledzę” – 3, poszanowanie prawa i praw człowieka – 29, tolerancji i inkluzji – 44, technologii – 50 oraz rozpoznawalność polityków – 12 (poprzednio – 36 miejsce). Natomiast w sytuacji wojny rosyjsko-ukraińskiej nastąpił spadek w takich kategoriach jak bezpieczeństwo i „świetne miejsce do odwiedzenia”.

Niewątpliwie ważnym krokiem pod względem popularyzacji ukraińskiej kultury była akcja „Miesiąc dyplomacji kulturalnej w Wikipedii” w latach 2021-2023 (s. 190-192). Ofensywa dyplomatyczna nastawiona na szerszy krąg odbiorców w przestrzeni wirtualnej na całym świecie posłuży kulturowemu uniezależnieniu Ukrainy od „rosyjskiego miru” w

Internecie. W kontekście oddziaływania na odbiorcę zagranicznego warto było przeanalizować funkcjonowanie strony internetowej Instytutu Ukraińskiego w języku angielskim. W podrozdziale 5.4 zaprezentowano nie tylko problemy i plany jednostki, ale także wartościowe wnioski młodej badaczki. „Instytut Ukraiński wpisuje się w ogólnoeuropejską koncepcję dyplomacji kulturalnej. (...) ukraiński model powtarza schemat i czerpie z doświadczenia europejskich instytucji. Jednak nie jest 100-procentową kopią wymienionych instytucji.” Trudno nie zgodzić się ze stwierdzeniem autorki, że elementem decydującym o odmienności dyplomacji kulturalnej Ukrainy jest tzw. czynnik rosyjski - potrzeba przeciwdziałania rosyjskim mitom w dziedzinie historii i kultury. W tej części rozprawy należało odwołać się także do *Strategii Instytutu Ukraińskiego na lata 2020-2024*. Natomiast bardzo dobrym i wartościowym zabiegiem było wykorzystanie w rozprawie szeregu wywiadów, w tym z dyrektorem Instytutu Ukraińskiego.

Dobry poziom rozprawy doktorskiej **mgr Iryny Kukharuk** oraz w części nowatorski charakter i próba kompleksowego ujęcia aktualnego problemu dyplomacji kulturalnej Ukrainy zasługują na uznanie. Autorka osiągnęła cele stawiane w rozprawie doktorskiej oraz wykazała bardzo dobrą znajomość badanej problematyki oraz podstaw teoretyczno-metodologicznych. Mocną stroną rozprawy jest koncepcyjne myślenie, wykorzystanie w badaniach obserwacji uczestniczącej, przeprowadzenie wywiadów, zastosowanie analizy krytycznej do zgromadzonego materiału badawczego oraz próba formułowania przez autorkę samodzielnych i wartościowych wniosków. Uchybienia i niedociągnięcia w postaci błędów językowych i związanych z tłumaczeniem nazw ukraińskich będących pokłosiem niepolskiego pochodzenia doktorantki oraz pominięcie wskazanych powyżej zagadnień nie przekreślają licznych walorów rozprawy. Dobrze napisana i aktualna analiza dyplomacji kulturalnej Ukrainy stanowi dobry początek dla dalszych pogłębionych badań nad interesującym i ważnym zagadnieniem. Recenzowana rozprawa spełnia wymogi stawiane pracom doktorskim w ustawie o stopniach naukowych i tytułach. Z pełnym przekonaniem wnioskuję o dopuszczenie mgr **Iryny Kukharuk** do dalszego przebiegu postępowania.

Z-ca Dyrektora
Instytutu Nauk o Polityce i Administracji

prof. dr hab. Walenty Baluk

prof. dr hab. Wiesław Baluk
Instytut Nauk o Polityce i Administracji

Wice Dyrektor